

Az ideológia anatómiája

Habár a múlt század legbefolyásosabb totalitárius politikai rendszerei, a náciizmus és a kommunizmus napjaink politikai térképén marginális pozícióba szorultak, mégsem állíthatjuk, hogy az őket megalapozó ideologikus észjárás ne lenne hatásos korunk egyes szellemi áramlataira. Az ekképpen felfogott ideológián mint a politikai gondolkodás egy helytelen, patológikus formáján olyan intellektuális beállítódást értünk, amely egy jól körülhatárolható vízió megvalósítása érdekében negligálja a politikai és erkölcsi valóság komplexitását, és minden más értéket és célt illegitimnek vagy legalábbis jelentéktelennek bélyegez. Az ebben az értelemben vett ideológiakritika elsősorban, de nem kizárólag konzervatív szerzők – például Burke (1990), Oakeshott (2001, 123–152.) – műveiben jelenik meg.

Tanulmányomban egy olyan mélyreható irodalmi ideológiakritikát elemzek, amely nem pusztán az

eszme berkein belül született, hanem egy olyan politikai szereplő nézőpontjából világítja meg a vizsgált problémát, aki tevékeny részt vállalt az ideológiai vitákban is. Az Arthur Koestlerrel foglalkozó monográfiák (így például Márton, 2006; Szívós, 2006; Körmendy, 2007; Staller, 2007) behatóan foglalkoznak a *Sötétség déiben* (2019) című, mára klasszikussá vált regénye biográfiai alapjaival, mindazonáltal ez a könyv nem elsősorban azért értékes a politikaelmélet számára, mert egykoron az író maga is határozottan szimpatizált a talán legnagyobb hatású ideológiával, a kommunizmussal. Elkötelezettsége és későbbi kiábrándulása leginkább az életpálya kutatói számára fontos. Politikaelméleti relevanciáját az adja, hogy a mű főszereplője, a koncepció perben halálra ítélt Rubasov révén belülről kapunk átfogó képet az ideologikus gondolkodás természetéről.

A regényben bemutatott történet teoretikus erénye, hogy egyedisége

ellenére önmagán túlmutató mondanivalóval bír, mert az ugyan nem explicite, de jól beazonosítható módon benne szereplő marxista ideológia megértése révén közelebb kerülünk az ideologikus gondolkodás általános vonásainak feltárásához. Ebben az esetben is elmondható, amire Kolnai *Az apokaliptikus három lovasa* című tanulmányában utalt: a marxizmus-leninizmus mint a „legvalódibb, leghatalmasabb totalitarizmus” (Kolnai, 2003, 199.) magában rejti az ideologikus észjárás esszenciáját.

A *Sötétség délben* további erőssége, hogy a szépirodalom eszközével élve rendkívül érzékletesen, ugyanakkor tudományos mércével is figyelemre méltó precizitással hívja fel a figyelmet az ideológiák embertelen mivoltára.

Írásomban a regény alapján felvázolható ideológiaképet mutatom be. Tekintettel arra, hogy Rubasovban nem lineárisan, hanem mozaikszerűen öltenek formát az ideológiával kapcsolatos nézetei¹, tanulmányom sem a mű időrendiségét követve épül fel. Az elemzés módszere a következő: az ideológiát három, politikailag releváns fogalommal párba állítva vizsgálom, így a tudáshoz, a valláshoz és a politikumhoz fűződő viszonya révén megérthetjük a koestleri ideológiakoncepció legfontosabb

vonásait. Végül pedig azzal zárom tanulmányomat, mi az oka annak, hogy az ideologikus észjárás főbb elemeinek megértése ellenére Rubasov mégsem volt képes elhagyni ezt az önmaga által is kritizált pozíciót.

1. Ideológia és tudás

Az ideologikus gondolkodás megértéséhez – akárcsak a legtöbb intellektuális jelenség esetében – akkor járunk el helyesen, ha vizsgálódásunkat az episztemológiai kiindulópontok tisztázásával kezdjük. Mindazonáltal az ideológia szerkezetének feltárásakor egy különös paradoxonnal kell szembenéznünk, amelyet Rubasov története is kitűnően érzékeltet: ahhoz, hogy megvilágítsuk az ideologikus beállítódás természetét, elkerülhetetlen, hogy behelyezkedjünk az ideológia nézőpontjába. Ugyanakkor egy hermetikusan lezárt, azaz mindenféle külső kritikára érzéketlen álláspont felvétele lehetetlenné teszi az érdemi megértést, hiszen érvényes és koherens világnézetet nem alakíthatunk ki anélkül, hogy számba ne vennénk a lehetséges ellenvetéseket.

Ebből fakad Rubasov esetének rendkívüli értéke a politikaelmélet kutatói számára, ugyanis olyan megoldási javaslatot fedezhetünk fel nála, amely megnyitja annak lehetőségét, hogy sikeresen egyeztesse

össze a fent említett két szempontot. Évtizedeken keresztül az ideológia szellemében tölti be döntéshozói pozícióját, ennek megfelelően tökéletesen ismeri annak logikai struktúráját és mindennapokra gyakorolt hatását, ezzel együtt a gondolkodása egy hátsó, igen jól elrejtett zugában meghagyta az elméleti reflexió lehetőségét. Éppen ezért van különös jelentősége annak, hogy a regény középpontjában Rubasov koncepció pere áll; episztemológiai szempontból egy cezúra lehetőségét villantja fel, hiszen egy mondvacsinált, mindenféle komolyan vehető magyarázat nélküli igazságszolgáltatási eljárásnál kevesebb esemény képes feltörni vagy legalábbis hasadást okozni az ideológiai zártságon. Ebben a pillanatban válik nyilvánvalóvá az addig nem gyakorolt kritikai gondolkodás jelentősége, és ezáltal nyílik mód az ideológia belső, mégis reflektív megvilágítására.

1.1. Az ideák súlya

A letartóztatás megálmodása (Koestler, 2019, 12.)² az alvó, a mindennapok során érdemben nem megjelenő reflexiónak a jele: ebben, a gondolkodás és a psziché határán mozgó állapotban Rubasov érezte, sőt előre érezte, hogy előbb-utóbb számára is elérkezik az ideológia valós természetével való szembesülés ideje.

A szembenézés érdekében tett első lépés annak a felismerése, hogy az általa oly sokáig követett ideológia – megannyi eszméhez hasonlóan – kézzelfogható és egyértelműen érzékelhető hatással van világunkra. Ennek megfelelően nyilvánvalóan téves az a közkeletű vélekedés, miszerint az ideák, különösen a politikai ideák pusztán az elme szüleményei lennének, és ekképpen semmiféle hétköznapi relevanciával nem bírnak. Ez a felismerés a letartóztatás alkalmával hasított bele Rubasovba:

„– Öltözzön már, de gyorsan! – mondta a fiatalabbik. Érezhető volt, hogy a durvaságot immár nem megjártassa, az a természetéből fakad. Szép kis generációt ültettünk a nyakunkba, gondolta Rubasov. Eszébe jutottak a propagandaplakátok, amelyek mindig mosolygós arccal ábrázolták az ifjúságot. Hirtelen nagyon fáradtnak érezte magát.” (17.)

Az ország politikai életének alakításában oroszlánrésztt vállaló Rubasov fájdalmasan konstataálta, hogy az állam ügyeinek irányítása és a mögötte húzóó ideológia nem csupán olyan jól körülírható, korlátozott hatóerejű területeken érezteti hatását, mint például a politikai intézményrendszer vagy a gazdaság struktúrája, hanem hosszú távon gondolkodásunk mélyszerkezetét is érinti. Letartóztatásának körülményei valójában azért megdöbbentően fájdalmasak számá-

ra, mert ebben a percben világosan látja, hogy a korábbi évtizedekben szisztematikusan terjesztett eszme a következő nemzedék szellemiségét is teljesen áthatja.

1.2. Gondolkodni nem kell félnetek jó lesz

A börtönbe vezető autótúrán során dióhéjban képet kapunk a hosszú időn keresztül államilag propagált ideológia legfőbb vonásairól. Rubasov igyekezett a helyzet sivárságát némiképp oldani az aszfalt minőségére tett kritikus megjegyzéssel, ám kénytelen volt szembesülni azzal, hogy ezen ártalmatlan mondata is politikai töltetet kapott ifjú felügyelője szemében, aki dühösen förmedt rá:

„– *A kapitalista országokban talán jobbak az utak?*

Rubasov önkéntelenül elvigyorodott.

– Járt már odakint? – kérdezte.

– Anélkül is tudom én, milyen ott – felelte a fiú. – Meg sem kell próbálkoznia azzal, hogy mindenféle meséket beadjon nekem...” (19.)

Ahogy a fiatal pártkatonára válaszából is kitűnik, az ideológikus észjárás nem igényli, hogy állításai tapasztalati úton megerősítést nyerjenek. Ezen világlátással egész egyszerűen összeegyeztethetetlen az a lehetőség, hogy a valóság egyes elemei

esetleg ellentmondanak téziseinek. Az intellektuális önreflexió hiánya az ideológia egyik legfőbb jellemzője: az ily módon gondolkodó ember számára nem csupán bizonyosságként jelenik meg álláspontjának tökéletessége – azaz világgépének és a realitásnak hibátlan illeszkedése –, hanem szellemi horizontján már az argumentatív diskurzus esélye sem található meg.

A fentiekből adódik, hogy az ideológikus beállítódást a szó klasszikus értelmében nem is tekinthetjük gondolkodásmódnak, hiszen nem teljesíti az értelemkeresés alapvető kritériumait. A koherencia iránti természetes emberi igény ugyanis magában foglal egyfajta esetlegeséget és bizonytalanságot; nem zárja ki azt az opciót, hogy meggyőződése nem feltétlenül áll összhangban az igazzal és a valósággal, ennek megfelelően arra törekszik, hogy premisszáit érvényességét bizonyítsa. Az ideológia számára előfeltevései nem előfeltevések, hanem a valóság absztrakt leképezése, ebből adódóan a töprengés mint folyamat és tevékenység szükségtelen feladatként, a kétely pedig egyenesen veszélyként jelenik meg. Másképp fogalmazva: a gondolkodás inherensen aktív mivoltával szemben az ideológikus észjárás kikerülhetetlenül statikus jelleget ölt.

További súlyos következményekkel bír az a tény, hogy az ideológia természetéből fakadóan minden intellektuális vitát elutasít. Azontúl, hogy képviselői nem kezdeményeznek diskurzust, a vele szemben álló nézetek sem képesek őt bevonni érvelő jellegű eszmecsérébe. Ebből adódóan, ha nem is válnak megcáfолhatatlanná állításai, mindenesetre ellenfelei számára komoly nehézséget és egyes esetekben akár legitimációs deficitet is okozhat az, hogy az ideológia számukra nem vitapartner, hanem csak a diskurzus tárgya; nem vele, hanem róla vitatkoznak.

Habár a fiatal pártkatona intellektuális beszűkültsége látványosan hat Rubasovra, ez a jelenet saját pozíciójának újraértékelését is szükségessé teszi, és ráirányítja a figyelmet fiatal-kora és a jelen gondolkodásmódbeli különbségeire. Elképzelhető, hogy az elvakult ifjúba plántált gondolati zárttság szöges ellentéte, az intellektuális sokszínűség nélkül az ideológiára alapozott világ lakói csupán indoktrinált gépek lesznek, akik az ideologikus tanokat sem képesek érdeemben végiggondolni? Lehetséges, hogy az elvileg magasabb rendűnek tételezett ideológia emberei a szabad eszmecsere lesajnált képviselőivel szemben életüket csupán egyetlen, mások által meghatározott lencsén keresztül tudják szemlélni? Válaszok helyett egyelőre csak a formálódó kérdések sokaságával és a helyzet

előidőzésében játszott szerepével szembesül.

1.3. A tudomány bizonyossága – a bizonyosság tudománya

Cellájában Rubasov az ideologikus észjárástól idegen módon saját politikai előéletét vette górcső alá. Ebben természetesen szerepet játszik az, hogy az ideológia működés módját ismerve nem volt kétsége afelől, miféle sors vár rá. Ez a tudás segítette hozzá ahhoz, hogy ha nem is képes megszüntetni, de legalább enyhíteni tudjon az ideológia intellektuális vonzerején. Érzékelhetjük a helyzet paradox mivoltát: korábbi, szilárdnak és megingathatatlannak tűnő álláspontját egy, szellemi értelemben vett légüres térből kell újragondolnia. Az eszmei hiátus azonban lehetőséget teremtett számára, hogy analitikus módon szemlélje politikai múltját és újraértelmezze az ideológiához fűződő viszonyát.

Természetesen az is különös jelentőséggel bír, hogy az első kihallgatását mikorra időzítették fogva tartói: egy elbizonytalanított, kétségek közt őrlődő embert akartak maguk elé idézni. Nem véletlen, hogy az eljárást egy régi ideológiai harcostársára, Ivanovra bízták. Emögött az a törekvés húzódik meg, hogy az egykor közösen vallott ideológiai nézetek felelevenítésével képesek

lesznek Rubasovot bűneinek beismerésére készíteni, azaz beláttatni vele az ideológiától való eltávolodását. Itt felfedezhetünk egy olyan sajátos intellektuális attitűdöt, amely az ideológia megalapozásában kulcszerepet játszó emberek jellemzője: Ivanov azzal akarta rábírní egykori elvtársát a vallomásra, hogy logikai úton igazolja eszméik, és belőlük következő cselekedeteik helyességét.

Ezen, komoly szellemi erő kifejtést igénylő magatartás azonban csak távoli hasonlóságokat mutat a természetes emberi gondolkodással. A kritikai beállítódás hiánya, vagyis az ideológiának ellentmondó érvek tudatos ignorálása oda vezet, hogy a látszólag koherens konklúzió valójában a valóság radikális kifordításává válik. Innen ered, hogy az ideologikus észjárás oly torz módon viszonyul az igazság és a hazugság fogalmához: a valóság szelektív és fals interpretációja bizonyos vonásaiban fenntartja az igaz beszéd látszatát, az ellentmondás-mentesség pedig kizárja a további vizsgálódás szükségességét, amely adott esetben feltárhathná az idea hamisságát. Az ideologikus zártság tehát a gondolkodás aktív mivoltának megszüntetésével lehetetlenné teszi önmaga bírálatát, az így létrejövő statikus állapot pedig a tökéletes igazság megtalálásának illúzióját nyújtja.

Nem véletlen, ha a fenti leírásból a modern tudomány egyes voná-

sait véljük felfedezni; az ideologikus gondolkodás gyakorta állítja be úgy, hogy következtetései objektív és racionális okfejtés eredményei. A tudományosságra való hivatkozás azt a célt szolgálja, hogy az ideológiából eredő politikai döntések legitimitása megkérdőjelezhetetlen legyen. Sőt az ideológiák többsége ennél is többet állít: meggyőződésünk szerint akkor járunk el helyesen, ha a politika világát a tudomány derivátumaként kezeljük. Ezáltal nem pusztán arról van szó, hogy az ideológia legitim politikai tényezővé válik, hanem a racionalitást középpontba állító modern tudományosság kizárólagos mércévé tételével az összes olyan intellektuális ellenfelét kiszorítja a politikai opciók sorából, amelyek nem észelvű alapra helyezik érvelésüket. Ezzel a megoldással ráadásul azokat a rivális ideológiákat is hiteltelenné teszi, amelyek szintén a tudománnyal igazolják létjogosultságukat, hiszen a racionalitás oszthatatlanságából fakadóan egyetlen exkluzív igazság, azaz önmaga létezhet.

Az ideológiai és a tudományos összefonódásának jelét láthatjuk abban is, hogy Ivanov és Rubasov nemzedékében mennyire felülreprezentáltak voltak a tudósok:

„Az Ivanov falát egykor díszítő régi képen látható, megszámozott fejek tulajdonosai közül mindegyik többet tudott a jogfilozófiáról, népgazdaságról, politikai

gazdaságtanról és államelméletről, mint az európai egyetemek tanszékein ülő vas-kalapos akadémikusok. A polgárháború idején tartott kongresszusok olyan színvonalon mozogtak, amelyet a történelemben még soha egyetlen politikai testület sem ért el; a hozzászólások olybá tünnek, mintha szakfolyóiratok számára készült tudós referátumok volnának.” (196.)

Mindazonáltal érdemes észrevenni, hogy nemcsak az ideologikus észjárás vonzódik a tudományos megközelítéshez, hanem a szellem embeleinél is érezhető, hogy a politikai problémákra nemegyszer ideológia alapú választ adnak. Ennek oka abban rejlik, hogy a politikai gondolkodókká avanzsáló tudósok igyekeznek döntéshozóként is a tudomány elveinek és logikájának megfelelően kialakítani álláspontjukat. Rubasov a kihallgatásai során szembesült igazán azzal, hogy a tudományosság által legitimált ideológia bármennyire is meggyőző megoldásokkal áll elő, valójában teljességgel félreérti a politikum természetét.

Ugyanakkor úgy tűnik, mintha Rubasov nem akarna tudomást venni arról, hogy a hübrisz bűnébe eső tudósok maguk is felelősök abban, hogy precízen kidolgozott elméleteik és az objektivitás, valamint a szakszerűség kritériumát teljesítő elképzeléseik a politika komplex világában teljesen

más fénytörést kapnak. Elképzelhető, hogy az emberi együttélést érintő egy-egy nehézség teoretikus szinten egyszerűen orvosolhatónak tűnik, ám az összetett társadalmi jelenségekbe való beavatkozás azzal a veszéllyel jár, hogy a változások újfajta, korábban nem tapasztalt problémákat idéznek elő. Ennek megfelelően „a szakfolyóiratok számára készült tudós referátumokhoz” hasonló elképzelések tudományos értékelését valószínűleg helyesebb úgy tekintelnünk, mint a rubasovi generáció kései öngazolási törekvését.

1.4. Az alapító atyák alkonya

A tudomány képviselőinek politikai szerepvállalása nem mindig jelent támogatást az ideológia számára. Naivitásuk bizonyos esetekben akkor is kockázattal járhat, ha nem törekednek döntéshozói pozíció megszerzésére, csupán őszintén hirdetik az általuk fontosnak hitt ideát. Ahogy ez lenni szokott, a politika világában járatlan értelmiségiek a legkritikább esetben érnek el sikert. Ezen figurára ismerhetünk rá a 406-os cellában raboskodó Rip van Winkle személyében, aki valaha egy délkelet-európai országban dolgozó szociológusként szimpatizált az ideológiával (140.), ám hosszú évekre börtönbe kerülve elvesztette kapcsolatát a politikai realitással. Szaba-

dulása után nem érzekelte a változó politikai viszonyokat, s fennhangon kezdte el hirdetni azokat a gondolatokat, amelyeket eredetileg az ideológia képviselői maguk is vallottak. Az időközben hatalomra jutó politikai szereplők meglátása szerint az egyszerre tiszteletre és szájalomra méltó tudós politikailag veszélyt jelent számukra azzal, hogy rámutat az elméletben megfogalmazott és a gyakorlatban megvalósított eszme közti disszonanciára. Így válik az ideológia szolgálójává tett tudomány bizarr mementójává a van Winkle által a börtön titkos nyelvének számító kopogás során ismételtetett „*Fel voeroesoek protelarok!*” (138.).

Bármennyire is tisztában volt Rubasov az ideologikus gondolkodás fent vázolt karakterével, Ivanov hatására mégis engedett az intellektuális kísértésnek és írásban revideálta korábbi nézeteit. Nemcsak hogy beismerte az eszmétől való elhajlását, hanem bizonyítandó az ideológiához való visszatérését megalkotta a „*viszonylagos érettség törvényét*” (193.). Az odaadás és a lojalitás hangsúlyozásán túl még egy ok húzódott meg ezen lépése mögött: abban reménykedett, hogy a politikai munkához való szellemi hozzájárulásával nem csupán szabadságát nyeri vissza, hanem talán egyenesen vezető pozícióba is helyezik majd. Azonban rövidesen csalódnia kellett, amikor kiderült, hogy törekvése teljesen hiábava-

lónak bizonyult. Ivanovot ugyanis leváltották, és az új generáció képviselője, az elvakult és hithű Gletkin folytatta kihallgatását, akinek magatartásában még a gondolkodásra való igényt sem fedezhetjük fel.

A nemzedéki különbség az ideológia logikai fejlődésének kifejeződése. Mint láthattuk, az eszmei alapozást elvégző ideológusok, az „alapító atyák” ugyan kritikai szemlélet nélkül, de a gondolkodás egyes jegyeit magán viselő tevékenységet folytattak. Az ideológia ellenvetéseket ignoráló, ám intellektuális természetű legitimálása könnyen Achilles-sarkává válhat, mert rejtve ugyan, de fenntartja egy olyan szellemi fordulat lehetőségét, amikor az ideológia létjogosultságának logikai alapon történő indokolása többé nem lesz tartható. A stabilitás biztosítása érdekében a következő generáció képviselői már nem is igyekeznek alátámasztani cselekedeteik helyességét; az ideológia ekképpen elveszti az eredetileg őt létrehozó eszménnyel való kapcsolatát, s marad a csupasz politikai cselekvés. A végkifejlet előrelátható: a „*korrekt brutalitással*” (213.) szemben alulmaradnak a „*tiszta ész ámokfutói*” (284.).

2. Ideológia és vallás

Az ideologikus gondolkodásnak az imént vázolt racionalitáshoz fűződő

romlott vonzódása nem érhető meg anélkül, hogy ne fordítanánk elegendő figyelmet az ideológia és a vallás közti párhuzamra. Mintha Koestler is magáévá tette volna a nevezetes voegelini gondolatot: „*A politikai kollektivizmus nem kizárólag politikai és morális jelenség, sokkal fontosabbnak tűnik számomra a benne rejlő vallási elem.*” (Voegelin, 2011, 28.) Ahogy Fossum cikkéből (Fossum, 1958) is kitűnik, a Sötétség délben bővelkedik a bibliai analógiákban. Ezek közül kiemelendő a Rubasov és Krisztus közti hasonlóság, amely sajátos újraértelmezés lehetőségét villantja föl. Láthatjuk, hogy a jézusi történet elemei szembeötlő módon tűnnek fel a regényben, ám az összkép rendkívül groteszk: a Megváltó életével hitelessé tett kereszténységgel szemben itt csupán egy torz, tökéletlen (defective) Krisztus torz és tökéletlen vallásával találkozhatunk.

2.1. A földi paradicsom ígérete

Az ideologikus gondolkodó szemében az őt körülvevő világ romlottsága oly mértéket ölt, amely szükségessé teszi az emberi együttélés totális újragondolását. A közösség kereteinek átalakítása túlmutat a technikai részletek formálásán, és elkerülhetetlenné válik a létezés totális felülvizsgálata. A jelenlegi életfeltételek elviselhetetlensége és

a vágyott világ tökéletessége közti feszültségből következik, hogy a problémák megoldása kizárólag egy mindenre kiterjedő üdvtan követése segítségével érhető el. A hagyományos vallások és az ideológiák között azonban észrevehetünk egy határozott különbséget: míg az előbbieket egyfajta határvonalat húznak a földi világ és a tanításaikban vázolt ideális állapot közt, addig az ideológia politikai természetéből fakadóan már a földön megvalósíthatónak, sőt megvalósítandónak tartja a paradicsomi viszonyokat. A tökéletes politikai berendezkedés elérése azonban csak akkor lehetséges, ha az érte küzdő közösség tagjai nem félszívvel, hanem a mindennapok során maximálisan megjelenő vallásos hevülettel és lelkesültséggel tevékenykednek a minden ízében hibátlan társadalom megteremtése érdekében. Az ideológiába vetett hit kiváltképp fontosnak bizonyul azokban a pillanatokban, amikor az eszme melletti vak elköteleződés intellektuális értelemben nehezen védhetővé válik:

„De hogyan lehetséges a jelenben eldönteni, kinek lesz igaza a jövőben? A próféta munkáját végezzük, csak éppen nincs meg a tehetségünk hozzá. A jövőbe látást a logikai dedukcióval helyettesítjük, ám ez a közös kiindulópont ellenére eltérő eredményekhez vezetett. Bizonyíték áll szemben bizonyítékkal, a magunk igazsága végső soron a hit volt – a saját logikai de-

dukciónk helyességébe vetett axiomatikus hit.” (116.)

Láthatjuk tehát, hogy az idea melletti dogmatikus, azaz indokolást nem igénylő kiállítás a szellemi alapok fogyatékoságait hivatott ellensúlyozni. Az abszolút átszellemültség az ideológia sikerességének alapfeltétele. Az ellenvetések számbavétele, a kétely és a bizonytalanság a vallás szempontjából nézve azt jelentik, hogy az ideológia követőinek hite megrendült, végső esetben pedig hitehagyást követnek el. Az ideológia vallásoskarakterének nézőpontjából a hitetlenségnél csak az eretnekség számít nagyobb bűnnek; Rubasovnak az eszme helyzetének áttekintésére vonatkozó gondolatai és az eredeti hittételekhez való visszatérésére irányuló javaslatok azért váltottak ki oly heves ellenreakciókat, mert eretneknek bélyegezték amiatt, hogy az érvényben lévő hivatalos állásponttal szemben az igaz hitelvekhez való visszatérést hirdette.

Az ideológia teológiai vonásait mutatja a Párt és az Egyház közt kirajzolódó egyértelmű analógia. A politika és a vallási közösség határainak összecsúszásának jele, hogy a politikában résztvevők elkerülhetetlenül egyben az adott politikai vallás hívői is. Az egyházi hierarchia mintájára felfedezhető a politikai közösségben is szervezeti tagoltság, ennek megfelelően a gyülekezethez

hasonlóan a tagságnak is a „*papi-ideológusi elit*” (Nyirkos, 2017, 114.) nyújt politikai-dogmatikai útmutatást, amely az értelemalapú indokolás kudarcakor tisztán a vakhitre fog támaszkodni.

2.2. A politikai vallás csődjé

Különösen érdemes megfigyelni Rubasov karakterének összetettségét a vallás prizmáján keresztül, ugyanis egyszerre mutatja a Megváltó (Jézus) és az áruló (Júdás) attribútumát. Az inkvizíciószerű kihallgatás-sorozat tétje éppen ezért paradox módon kettős: Gletkin felvillantja neki annak lehetőségét, hogy az eszme elárulásának beismerésével a létező legnagyobb áldozatot hozza meg; szenvedése révén, az ideológiához fűződő elkötelezettsége bizonyítékként Rubasovot a távoli jövőben politikai szentként fogják tisztelni, nevét pedig áhítattal fogják emlegetni. Másrésztől viszont a lelke mélyén tisztában volt azzal, hogy a koholt vádak elfogadásával és nem létező bűneinek felvállalásával nem a megváltás útjára lépett, hanem elárulja azt a politikai felelősségéből adódó missziót, amely az ideológia igaztalan mivoltát hivatott leleplezni. Ezzel egyetemben a becsületes és tisztalelkű kevesekkel szemben a kollaboráló és gyengejellemű sokak táborát fogja gyarapítani.

A bűnösségét kimondó bírósági verdikt után és a halálos ítélet végrehajtása előtt tudatosult benne az, hogy egy hamis istennek áldozta életét:

„Rubasov az ablaknál állt, cvikkerével a csupasz falat kopogtatta. Kisfiúként tulajdonképpen csillagász szeretett volna lenni, negyven éven át mégis valami egészen mást csinált. Miért nem kérdezte meg az államügyész: Mondja, Rubasov vádlott, mi a helyzet a végtelenséggel? Semmit nem tudott volna válaszolni, és itt, igen, itt rejlik bűnösségének tulajdonképpeni forrása. Létezhet ennél nagyobb bűn?” (282–283.)

Földi létének ebben az utolsó, immáron tét nélküli, talán éppen ezért legtisztább pillanatában érzékelte igazán, hogy a politikai vallások sivár szűkössége mennyire alkalmatlan arra, hogy lelki megnyugvást nyújtson a lét legnehezebb pillanataiban. Ekkor döbbsen rá, hogy az ideológia parciális hitelvei torz válaszokat adnak a létezés alapvető kérdéseire. A dogmatikus magyarázatok használhatatlansága fájóan bizonyítja, hogy politikai pályafutását egy, emberek által konstruált istenség szolgálatába állította, ezzel pedig évtizedeket egy hamis ügynek szentelt ahelyett, hogy a lényegi problémákra és a transzcendens dimenzióra fordította volna a figyelmét. A gyermekkori emlék felidézése mutat rá arra, hogy az emberi lélek eredeti állapotában még egyértelműen fogékony a földi

világon túli univerzum megtapasztalására, ám a politikai vallások a transzcendencia tagadásával, vagy még inkább önmagukat az egyetlen igaz transzcendensként tételezésével megszüntetik annak lehetőségét, hogy a mélyen gyakorolható hit az emberi élet szerves részét képezze. Helyére a totalitás álcáját magára öltő ideológia lép, amely merev lélektelenséggel csak egy alacsonyabb rendű élet megélésének hagy teret.

Az utolsó órákban előntő óceáni érzés³ (282.) tudatosítja Rubasovban, hogy a politikai vallások a látszólagos hasonlóság ellenére csak imitálják a vallásos világlátás gazdagságát. A köztük meghúzódó analógia tehát sok szempontból megtévesztő: az ígért világ komplexnek tűnő mivolta ellenére az univerzális helyett a partikulárisra⁴, a metafizikai helyett a fizikaira koncentráló ideológia sikertelenül próbálja helyettesíteni az emberben inherens módon megtalálható hitélményre vonatkozó igényt. Ez okozza, hogy az ideologikus világból száműzött vallásos beállítódás a létezés fordulópontjainál, különösképp az elmúlás közeledtével magától érteződő módon hatja át még az ideológia hajdan elkötelezett képviselőit is.

3. Ideológia és politikum

Miután áttekintettük, hogy az ész és a hit – sok szempontból egymásba

fonódóan – milyen fontos szerepet játszik az ideologikus észjárásban, érdemes rátérni arra, hogy az ideológia miként gondolkodik a politika természetéről.

3.1. Rend mint egyneműség

Ahogy Ivanov múltértelmezéséből is kitűnik (182.), az ideologikus hit helyrehozhatatlanul rossznak tartja az őt körülvevő világot, a számára kiindulópontot jelentő társadalmi berendezkedésre pedig úgy tekint, mint megannyi rendezetlen és egymásnak ellentmondó politikai akarat alkotta közösségi viszonyrendszerre, ahol „*a káosz uralkodik*” (172.). Az egy irányba mutató politikai rend hiányában nem a verseny és a szabadság jelét véli felfedezni, hanem számára ez a társadalmi szisztéma az irányítatlanság és irányíthatatlanság rendszere, amely alkalmatlan az ideológusok által leírt eszményi állam elérésére. A tökéletes társadalom feltételeinek megteremtése egyértelműen megköveteli az ideológiához tartozó politikai közösség, a Párt tagjai részéről, hogy a kaotikus viszonyok megszüntetésével olyan kereteket adjanak politikai berendezkedésüknek, amelyek lehetőséget teremtenek az eszmét képviselő központi akarat akadálytalan, feltétel nélküli és mihamarabbi végrehajtására. A rivális elképzelések kiiktatásával

egy abszolút áramvonalasított politikai környezet jön létre, amelyben a kontingens politikai helyzetet a kiszámíthatóság és a bizonyosság fémjelzte feltételrendszer váltja fel.

A politikai viták elutasításától nem független az ideologikus gondolkodás azon jellemzője, hogy elveti a kompromisszumon alapuló döntéshozatalt. Az eltérő felfogással és politikai céllal rendelkező szereplők közti megegyezésre ugyanis úgy tekint, mint a gyenge és akarataikat átvinni képtelen aktorok tehetetlenségének bizonyítékára, amely csak gátolja az ideális berendezkedés irányába tett haladást. A kompromisszum helyett az ideologikus gondolkodó szeme előtt a politikai cselekvés céljaként egy torzán felfogott konszenzus lebeg:

„– Ezenkívül van a vádlottaknak egy bizonyos fajtája – folytatta Gletkin –, akik mindent bevallanak, ha nyomás alá helyezik őket, viszont a nyilvános tárgyaláson visszavonják vallomásukat. Maga is ebbe a makacs típusba tartozik. A maga vallomásának politikai haszna a tárgyaláson az önkéntességében rejlik.” (245.)

Gletkin felfogása szerint a háborítatlan politikai egység és egyszólamúság megteremtése primer politikai feladat, amely kitarató és gyakorta áldozatokat követelő munkával jár. Romlott világunk gyökeres megváltoztatása azonban csak akkor kép-

zelhető el, ha az ideológiát képviselők útjában álló politikai akaratokat eltakarítják. Ezen állapot elérésének két módja létezik.

Az első az az ideologikus világnézet számára szerencsésebb forgatókönyv, ha a politikai viták időszakát úgy zárják le, hogy az ellentétes álláspontot vallókat erőszakkal nézeteik megváltoztatására kényszerítik. Az ekképpen előidézett konszenzusos helyzet harmonikussága természetesen csak látszólagos, hiszen a „kölcsonosság” és a Gletkin által emlegetett „önkéntesség” csak a független emberi tudatok megtörésével érhető el. Az így előálló egységes ideológiájú politikai tábor ráadásul a mélyreható következményekkel bíró döntések legitimitását is alá hivatott támasztani.

A második esetben az ideológia képviselői ellenfeleik beleegyezését már kényszerrel sem képesek kiharcolni, éppen ezért a politikai közösség világnézeti homogenitását csak úgy tudják biztosítani, ha a nekik ellentmondó szereplőket nemcsak intellektuális, hanem fizikai valójukban is ellehetetlenítik. Az ily módon előálló politikai vélemények egyenmőségéből eredő látványos legitimitációdeficitet maga a távoli jövőben realizálódó politikai siker, vagyis az ideológia által ígért világ eljövetele ellensúlyozza majd.

3.2. Szükség hozta

„Meg tudsz nekem nevezni csak egyetlen példát is a történelemből, hogy amióta a kereszténységet államvallássá tették, melyik állam folytatott valóban keresztényi politikát? Nem tudsz egyet sem mondani. Nehéz helyzetben – márpedig a politika maga a folyamatos nehéz helyzet – az uralkodóknak mindig kapóra jött a szükségállapotra való hivatkozás, ami a védekezés érdekében ugye mindig rendkívüli intézkedéseket követel meg. Mióta nemzetek és osztályok léteznek, azóta a kölcsönös önvédelem állapotában élnek, ami arra kényszeríti őket, hogy a humanizmus megvalósítását folyamatosan kitolják a valamikori <jövőbe>.” (177–178.)

Az előbbieken kifejtett érvelés az ideológia evolúciójának azon kezdeti szakaszára jellemző, amelyben az eszme megalapozójának még van intellektuális igénye arra, hogy bármilyen nyakatekert magyarázattal is, de alátámassza cselekedetei jogosságát. Ivanov azzal igyekszik elhárítani az ideologikus módszerek tarthatatlanságára vonatkozó bírálatokat, hogy aki a politika világában sikert akar elérni, annak minden korban egyetlen választása van: kíméletlenül eltiporni a vele szemben álló álláspontokat. Ezzel azt állítja, hogy az eredményes politikálásnak kontextustól függetlenül egyetlen útja létezik, tehát aki komolyan veszi politikai céljait és hajlandó befektet-

ni az eléréséhez szükséges energiát, annak fel kell vállalnia az ezzel járó kellemetlenségeket is.

Ez még akkor is igaz, ha a történelem során rengeteg vezető hangoztatta, hogy ő radikálisan más elvekre alapozza döntéseit. Ivanov meggyőződése szerint a politikai kényszerűséget tagadók – köztük a kereszténységre hivatkozó politikai aktorok – valójában nempolitikai szempontokra hivatkozva csupán elkendőzik azt a tényt, hogy ők pontosan ugyanolyan módszereket használnak, mint az ideológia képviselői. Sőt Ivanov úgy véli, hogy a depolitizálás eszközeivel élő szereplők magatartásánál becsületesebb és őszintébb az eszme reprezentánsainak alapállása, hiszen ők motivációik elfedése helyett nyíltan elismerik valós indokaikat.

A fenti gondolatmenetből adódik, hogy az ideologikus észjárás a politika világát a háború világával azonosítja, ahol a társadalmi élet helyes feltételrendszerének meghatározása minden esetben élet-halál harc kérdése. A „szükségállapot”, vagyis a schmitti értelemben vett rendkívüli helyzet (Schmitt, 2002) legfőbb jellemzője, hogy ezen szituációban a politikai szereplőket nem kötik a mindennapokhoz elengedhetetlenül tartozó szabályok és társadalmi korlátok, mert az emberi cselekvés minden mozzanatát kitölti az egzisz-

tenciális küzdelemben tanúsított helytállás, amely ellentmondást nem tűrő módon követeli meg a létfenntartást akadályozó normák és törvények figyelmen kívül hagyását.

Érdeemes észrevenni, hogy a gyakorló politikusok számára micsoda lehetőség rejlik a szükségállapot állandóvá tételében; a megszokott politikai rendet minden elemében átszövő elvárások, előírások és regulák hálójának ignorálásával a politikai aktorok radikálisan képesek növelni mozgásterüket, és logikus módon cselekvési lehetőségeik tág körét igyekeznek a lehető leghosszabb ideig fenntartani. Ennek megfelelően nagy csábítást jelent nekik, hogy rendkívüli szituációt konstruálva indokolatlan esetekben is érvénytelennek tekintsék a társadalmi rendszabályokat.

3.3. Machiavelli köpönyegéből

Rubasov és Ivanov beszélgetéséből kiderül, hogy az előbbiekből bemutatott politikafelfogásnak számos történelmi előképét ismerhetjük; jó néhány példát láthattunk olyan politikai törekvésekre, amelyek osztották az ideológiának a világban uralkodó akaratok túrhetetlen sokféleségével kapcsolatos meggyőződését, s hozzá hasonlóan a homogén és egy irányba ható politikai rendszerben látták a megoldást. Ugyan-

akkor tagadhatatlan, hogy szellemi előzményei mindegyike – beleértve a francia forradalmat a maga letaglózó brutalitásával – zátonyra futott. Ivanovék pontosan az választja el az előző korok ideológusaitól, hogy felfedezték, sőt tökéletesítették Machiavelli, azaz a politikai sikeresség legnagyobb mesterének tanításait.

Akár igaz a Rubasov által említett szóbeszéd (113.), akár nem – miszerint Egyes, az állam vezetőjének éjjeliszekerényén mindig ott hevert az itáliai gondolkodó fő műve, *A fejedelem* –, jelzésértékű, hogy a politikai hasznosságról szóló gondolatai milyen nagy hatást fejtettek ki az ideologikus világkép alakítóira. Machiavelli tanainak az ideológia szolgálatába állításával sikerült megelenniük a kaotikus világ uralásának kulcsát. Fontos rögzíteni, hogy *A fejedelem* (Machiavelli, 2019) írója nem az elméletalkotó, hanem a megfelelő módszertan kidolgozójának szerepét tölti be, vagyis ő azt az utat vázolja föl, amely követése révén a teoretikus elképzelések megvalósíthatóvá válnak.

Miben áll Machiavelli jelentősége az ideológia követői számára? A legfontosabb hozzájárulása, hogy a politika természetéről alkotott nézeteivel egy könnyen használható, egyszerűen terjeszthető és minden helyzetben alkalmazható algorit-

must bocsát a politikai szereplők rendelkezésére. Az eszme mint cél és a politikai hasznosság mint eszköz kombinációja ugyanis megadja a politikai cselekvés két legfontosabb elemét: mit akarunk elérni és mit teszünk az érdekében?

Ivanov és kiváltképp Gletkin révén megértette Rubasov, hogy a totális ideológia igájába fogott machiavellista megközelítés kiemelte az ideologikus elképzelésekkel bíró politikai cselekvőket az egymással versengő akaratok esetlegességéből, ezzel pedig megteremtette az osztatlan hatalom megszerzésének és tartós birtoklásának lehetőségét.

Az Ivanov-Gletkin váltásban a neomachiavellista politikai gondolkodásban okvetlenül benne rejelő önfelszámoló tendenciát fedezhetjük fel. Az első generáció, az „alapító atyák” számára az ideológiaorientált politikai gondolkodás a politikai cselekvés szerkezeti előfeltételeként jelenik meg, ám utódaik a tanítás fő tézisének, a politikai elv minden más szempont elé helyezését tökélyre fejlesztik, és a hatékonyság növelése érdekében az intellektuális tevékenységet is kirekesztik a politikai szereplők tennivalói közül. Rubasov a saját bőrén tapasztalta meg, hogy a gletkini módszerek steril hatékonyságában csúcsra jut a politikai elv prioritizálása; a politikai gondolkodásmentes politikai cselekvésnek ebben az értelmezési keretben nincs

rivalisa. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a politikai tudatosság fokozatos növelésének Ivanov által javasolt útjánál a Gletkinben megtestesülő politikai tudattalanság határozottan sikeresebb megoldást jelent, ám a siker egyben ezen tevékenységi forma végét is jelenti: az így létrejövő támadásmentes felület az öntudat megszüntetésével a politikai gondolkodás, sőt végeredményben a politika világát is okvetlenül felszámolja. A neomachiavellizmus ideáltipikus figurája, a politikailag nem releváns értékektől megtisztított politikai lény önmaga kiteljesítésével létének lényegét veszti el. Így nyer sajátos jelentést az a tézis, miszerint „a forradalom felfalja saját gyermekeit”.

3.4. *Logikailag levezetett terror*

Adja magát az elképzelés, hogy a politikaelméletben gyakran használt piszkos kezek problémáját azonosítsuk a *Sötétség délben* központi témájaként, ahogy azt például Stephen Ingle (1999) is teszi, aki az ideológia által követett eszme és a hozzá vezető terror közti összefüggést az eszköz és a cél (means and ends) dilemmájaként fogja föl. Mindazonáltal Rubasov a végrehajtandó halálos ítélet közeledtével megértette, hogy az elérendő állapot és az odavezető út közti különbségtétel az ideologikus észjárás vizsgálatakor félrevezető:

„Negyven éven át harcolt a gazdasági fátum ellen. Ez volt az emberiség legsúlyosabb problémája, a rák, amely a zsigereit rágta. Bizony szükség volt a műtétre, a gyógyulás majd magától megy. Minden más dilettantizmus, romantikus kuruzslás. Súlyos betegeket nem lehet kézrátétellel és jámbor ráolvasásokkal gyógyítani. De akárhol is alkalmazták a kést, a régi rossz helyén mindig új kelések nőttek. Az eredmény már megint nem jött ki.” (284.)

Ezen a ponton Rubasov megsejtette, hogy a korábbi évtizedekben általuk alkalmazott terror az ideológia belső logikájából következik, és ennek megfelelően a radikális politizálás nem küszöbölhető ki az ideologikus észjárásból. A sebészi analógia kitűnően mutatja meg az ideologikus politikai cselekvés belső feszültségét: ahogy az operációk végeláthatatlan sorozata nem eredményezheti a beteg teljes felépülését, úgy a társadalom folyamatos fölforgatása sem hozhatja el a közösségi jólét állapotát.

Ezen belátás logikailag azt is magában foglalja, hogy a tökéletesség elérése teljesen független attól, hogy a társadalmi gyógymódot előíró ideológus a mélyreható kezelések széles tárházából melyik kúrát tartja az adott pillanatban célravezetőnek. Természetesen fontos és becsülendő Rubasov azon felismerése, miszerint az érvényben lévő ideológia alkal-

matlan a politikai közösség problémáinak orvoslására, ugyanakkor az eddig a pontig sikeresen elvitt gondolatmenet itt megbicsaklott. Ennek oka, hogy a szélsőséges gyógykezelés elvetése nem járt együtt a politika szerepének az újragondolásával, vagyis továbbra sem tágit attól az elképzeléstől, hogy a politika feladata az, hogy megszabadítsa a társadalmat az esetlegesség, a bizonytalanság és a kontingencia öt gyötrő kórjától, és ily módon a politikai közösség számára megteremtse a háborítatlan jólét és a belőle következő politikai-akarati-homogenitás állapotát. A politika céljának félreértésétől nem függetlenül hibásan határozza meg az orvosi/ideológusi tennivalókat is, hiszen egy folyamatosan változó, éppen ezért kompromisszumokat követelő világban akar végleges és abszolút válaszokat adni a nap mint nap felmerülő kérdésekre.

3.5. *Lenni vagy nem lenni*

Az ideologikus észjárás totális politikafelfogása már-már arra a következtetésre juttatta Rubasovot, hogy gyenge pont híján ezen gondolkodásmód ellenfelei nem találhatnak fogást rajta. Ám a Gletkin által folytatott kihallgatások során tudatosult benne, hogy vallatója számára milyen tétje van ennek a látszólag előre lefutott játszmának:

„Rubasov megértette, hogy Gletkin élete legnagyobb diadalát ünnepli éppen. Egy Rubasovot elintézni szép karrier kezdete lenne, és egy perccel még ő maga is bizonytalan volt abban, mi is lesz a játék vége – ráadásul nyilván Ivanov sorsa is ott begett mementóként előtte.

Rubasov rájött, hogy legalább annyi hatalma van Gletkin felett, mint ennek a Gletkinnek felette. A markomban tartalak, fiacskám, gondolta gúnyos grimaszt vágva; kölcsönösen markunkban tartjuk egymást, ha én hátrafelé kivetem magam a hintából, akkor te is zuhansz szépen velem.” (208.)

Az, hogy az ideológia képviselői a politikai döntések következményét oly nagy jelentőségűnek titulálják, hogy voltaképpen az emberi létezés lényegét érintik, nem kizárólag az ellenfelek számára jelent egzisztenciális kockázatot, hanem az ideológiát felvállalók is létüket teszik kockára. A létezés ebben az esetben tisztán politikai létezést takar, ebből következően a politikai értelemben megbukó szereplők emberi mivoltukban is megsemmisülnek.

Rubasov sokáig úgy vélte, hogy a koncepciók perek mögött egy zéró összegű játszma húzódik meg, ennek megfelelően azt gondolta, hogy vagy az ideológia reprezentánsai, vagy az ideológia ellenfelei aratnak abszolút győzelmet. Ám rájött, hogy Gletkin elsöprőnek látszó dinamizmusa mélyen egzisztenciális félelem rejlik,

ugyanis retteg attól, hogy nem lesz képes rávenni Rubasovot az ideológiához való illojalításának beismerésére. Ha utóbbi továbbra is ragaszkodik ahhoz, hogy ő az eszme kizárólagosan legitim képviselője, azzal a saját halálos ítéletének aláírása mellett kihallgatója totális alkalmatlanságát is bizonyítja, és előkészíti bukását.

Ennek fényében különösen érdekes, hogy végül mi készíti arra, hogy magára vállalja el nem követett bűneit, majd ezután a tárgyaláson is ragaszkodik vétkes mivoltához. Nyilvánvalóan közrejátszik benne egzisztenciájának féltése is, de nem hagyhatjuk figyelmen kívül Gletkin mellékesen elejtett gondolatait sem: „Remélem, Rubasov elvtárs, megértette a feladatát, megértette, mit vár öntől a párt.” (264.) Kilátástalannak tűnő helyzetében Rubasov előtt egy teljesítendő küldetés képe jelenik meg, amely értelmet adhat ebben a szenvedésekkel teli állapotban. A régóta nem hallott „elvtárs” megnevezés azt ígéri neki, hogy áldozatvállalása nem hiábavaló, mert életét ugyan nem tarthatja meg, de megkaphatja azt, ami ebben az értelmezési keretben a legbecsesebb: ismét a totális győzelmet arató ideológia politikai közösségének tagja lehet.⁵

A tőle megkövetelt feladat végrehajtása után a Rubasovra rátörő

ürességérzet ráébreszti, hogy mindig tévedett: az annyira vágyott politikai közösség nem létezik. Nem létezik, mert az ideológia szemében a közösség és az őt alkotó személyek csupán politikai eszközök, amelyek szerepük teljesítését követően jelentőségüket veszítik és nyom nélkül feloldódnak az eszmében mint önmegvalósító entitásban. Magányában számot vet múltjával, s rádöbben: közeledő kivégzése tükrében a halála árán megváltott elvtársi mivolta csak illúzió, mert kötelékeitől, sőt önnön személyiségétől megfosztott egyénként valójában nem tartozott és nem tartozhatott sehova, pláne nem az őt erre az útra vezető ideológiához.

4. Konklúzió. A kritika korlátai

Rubasov története azért szolgál különös tanulsággal a politikaelmélet kutatói számára, mert az analitikus precizitásával mutat rá arra, hogy az ideologikus észjárás megannyi szempontból védhetetlen és vállalhatatlan nézeteket vall. A beható elemzés konklúziójaképpen létrejövő ideológiai kritika azonban nem merül ki abban, hogy pontról pontra bebizonyítja ezen felfogás tarthatatlanságát. A *Sötétség délben* gondolatmenete azért kiváltképp értékes, mert az átfogó bírálat mellett nem huny szemet afölött a tény fölött, hogy

mindezek ellenére az ideologikus észjárás vonzó mivolta nem csökken jelentősen.

Roppant érdekes felidézni Koestlernek a mű megírása után tapasztalt élményét. Egyszerre megdöbbenő és tanulságos volt számára, amikor egy napon az utcán odalépett hozzá egy fiatalember, és örömmel mesélte el neki, hogy mekkora hatással volt rá a könyv: egyből belépett a kommunista pártba. Hasonlóképpen nyilatkozott a neves baloldali történész, François Furet is, aki elmondta, hogy kifejezetten tetszett neki a regény, de érdemben nem befolyásolta a marxizmussal való szimpátiáját. (Körmendy, 2007, 130.)

Ezen, a műre adott későbbi reflexiók felidézése azért fontos, mert már Rubasov gondolkodásában is felfedezhetjük azokat a jegyeket, amelyek megmutatják, hogy a beható kritikából miért nem következik egyértelműen az ideológia elutasítása. Hiába bizonyítja ugyanis, hogy a felfogás kifacsart, feje tetejére állított logikára épül, összességében mégis azt láthatjuk, hogy az ideologikus észjárás hihetetlenül tudatosan épít fel egy szinte abszolút konzisztens világképet, amely még abban az esetben is csábító lehet, ha érzékeljük ellentmondásosságát. Ez az eszme ugyanis magában hordozza azt az ígéretet, hogy kétségektől, bizonytalanságoktól, félelmektől és meg-

próbáltatásoktól terhes világunk helyett képes olyan alternatívát nyújtani, amely rengeteg szenvedés árán ugyan, de biztosítja az emberi létezés hiányosságainak kiküszöbölését, így teremtve meg a tökéletes társadalmi berendezkedés feltételeit.

Annak ellenére, hogy alapvetően belátta az eszme helytelenségét, sok tekintetben Rubasov sem volt képes megszabadulni az ideológia vonzerejétől. Noha az életútját meghatározó gondolkodásmód számos vonását megértette, sorsát mégsem értékelhetjük fenntartások nélkül egy sikeres tanulási folyamatként. Története tanulsága ennél jóval összetettebb: úgy csalódott az ideologikus észjárásban, hogy közben annak alapvető állításait nem volt képes maga mögött hagyni. A *Sötétség délben* politikaelméleti üzenete is ennek megfelelően igen összetett: bármennyire is alaposan és meggyőzően hívja fel a figyelmet az ideológia elfogadhatatlanságára, nem ringatja olvasóját abba az illúzióba, hogy a gondolkodás ezen iránya valaha is ki fog kopni a versengő politikai nézetek közül. Az ideológiák iránti kiirthatatlan emberi vonzalom azonban nem hogy nem csökken, hanem egyenesen ez teszi elengedhetlenné az ezen felfogás elleni intellektuális küzdelmet.

IRODALOM

- Balázs Zoltán (szerk.): *Kolnai Aurél. Új Mandátum* Kiadó, Budapest, 2003.
- Burke, Edmund: *Töprengések a francia forradalomról*. Fordította: Kontler László. Atlantisz– Medvetánc, Budapest, 1991.
- Fossum, Robert H.: The Defective Christ of Arthur Koestler. *The Christian Scholar*. (1958) Vol. 41. No. 4. 555–561.
- Ingle, Stephen: Politics and Literature: Means and Ends in Koestler. *Political Studies*. (1999) Vol 47. No. 2. 329–344.
- Koestler, Arthur: *Nyilvessző a végtelenbe*. Fordította: Boris János. Osiris, Budapest, 1998.
- Koestler, Arthur: *Sötétség délben*. Fordította: Mesés Péter. Magvető, Budapest, 2019.
- Körmendy Zsuzsanna: *Arthur Koestler. Harcba a diktatúrákkal*. XX. Század Intézet, Budapest, 2007.
- Machiavelli, Niccolò: *A fejedelem*. Fordította: Lutter Éva. Helikon, Budapest, 2019.
- Márton László: *Koestler, a lázadó*. Arión Kiadó, Budapest, 2006.
- Nyírkos Tamás: *Szekularizáció és politikai teológiák*. Századvég. 2017, Vol. 22. No. 4. 109–120.
- Orwell, George: *Arthur Koestler*. Fordította: Szilágyi Tibor. Korunk. 1990, Vol. 1. No. 8. 953–961.
- Schmitt, Carl: *A politikai fogalma. Válogott politika- és államelméleti tanulmányok*. Fordította: Cs. Kiss Lajos. Osiris – Pallas Stúdió – Attraktor, Budapest, 2002.
- Staller Tamás: *Menekülés az emlékezetbe: a zsidó Koestler tudásszociológiai portréja*. Logos Kiadó, Budapest, 2007.
- Szívós Mihály: *Koestler Arthur*. Typotex, Budapest, 2006.
- Voegelin, Eric: *A politikai vallások*. Fordította: Balogh László Levente és Munkácsi Péter. Századvég, 2011, 27., 28–67.

JEGYZETEK

1. A regényben kifejtett gondolatmenet ezen vonása nem független Koestler sajátos írástechnikájától, amelyet Márton (2006, III) a montázstechnika újságírásra jellemző eszközével hoz összefüggésbe.
2. A továbbiakban a könnyebb olvashatóság kedvéért a regényre tett hivatkozások során csak az oldalszámot adom meg.
3. Noha a tanulmány alapját adó szövegimmanens elemzési módszere tudatosan kerül az életrajzi elemekre való hivatkozást, ezen a ponton mégis meg kell említenünk, hogy az óceáni érzés vagy óceánérzés Koestler gondolkodásában központi helyet foglal el. Ahogy önéletrrásában is olvashatjuk (Koestler, 1998, 110.), már fiatalkori lelki fejlődésére is nagy hatást gyakorolt ez a sajátos érzület.
4. Erre a problémára reflektál a regény francia címe is: *Le Zéro et L'Infini*.
5. A szakirodalomban igen elterjedt az az Orwell által is hangoztatott elképzelés, miszerint „*Rubasov végső soron*

azért vallja magát bűnösnek, mert hiába töri a fejét, nem képes semmi okot találni rá, hogy ne ezt tegye. Az igazságosságnak és az objektív igazságnak régóta nincs számára semmiféle értelme.” (Orwell, 1990,

957.) A benne lejátszódó erkölcsi válság természetesen közrejátszik döntésében, ám kilátástalansága mögött legalább annyira politikai természetű motívumok húzódnak meg.

© Szabó Judit Erzsébet